

УДК 82.0.09

Людмила Кицак(Житомирський державний
університет імені Івана Франка)**МІСТИЧНЕ В ЖАНРОВІЙ СТРУКТУРІ ДЕТЕКТИВУ
(роман Євгенії Кононенко „Жертва забутого майстра”)**

Аналізується вплив містичного на жанрову структуру українського детективу. Виділяються містичні аспекти роману Євгенії Кононенко „Жертва забутого майстра”, кожен з яких пояснюється. Простежується зв'язок загадкового з детективним на рівні сюжету, образів та художніх деталей. З'ясовується різниця між надприродними елементами в оповіді та утаємниченими, такими, які знаходять своє пояснення.

Ключові слова: детектив, містичне, Євгенія Кононенко, сюжет, інтрига, загадковий персонаж, містичні аспекти.

Український детектив щороку чимраз більше привертає до себе увагу читачів та літературознавців то новими іменами, то цікавими варіаціями жанру, то несподіваною постановкою нових проблем.

Дослідженням українських детективів займалися, зокрема, Ю. Кузнецов, О. Іванов, К. Шахова; сьогодні питання детективу належать до компетенції С. Філоненко [6], О. Харлан та П. Рудої [5].

Містичне в структурі детективу „Жертва забутого майстра” Є. Кононенко залишається відкритим для висвітлення, хоча творчість Євгенії Кононенко як детективіста потрапляє в поле зору Р. Харчук [8, с. 198-206] (дослідниця аналізує лише три детективи: „Імітація”, „Ностальгія” та „Зрада”, тоді як детектив „Жертва забутого майстра” залишається поза її увагою). Нагадаємо, що С. Філоненко опрацьовує питання містичних елементів, правда, бере за основу детективи А. Кокотюхи [6].

Історико-містичний детектив „Жертва забутого майстра” зацікавлює насамперед дифузією жанрів та незвичайним містичним самонаповненням.

Мета статті – дослідити вплив містичних елементів на жанрову структуру конкретного детективу.

Цілком логічно, що оскільки для розв'язання задачі слідчий використовує цілком реалістичні методи – збір інформації, аналітичні роздуми (все це врешті допомагає виявити злочинця), то ірраціональне часто заперечується авторами та дослідниками цього жанру. Однак, з іншого боку, жанр детективу сам по собі передбачає поетику містичного у своїй структурі вже з огляду на те, що в основі таких творів завжди лежить таємниця. Г. Кукса нагадує, що жанр детективу бере початок від готичного роману (роману жахів) [2], тобто, за словами І. Лімборського, „Життя людини на сторінках готичних романів сповнене таємниць,

повсякчасних трагедій та колізій, у ньому вирують жахливі надприродні сили” [4, с. 14]. Хоча, як підсумовує С. Філоненко, „вся містика у фіналі повинна отримати винятково раціоналістичне пояснення” [6, с. 1]. Отже, жанру детективу від початку притаманне ірраціональне начало та побудова сюжету на містичній основі. Безперечно, сьогоденній детектив поступово відділяється від свого пратексту, проте іноді автори звертаються до міжжанрових комунікацій детективного та містичного.

Автори детективу часто використовують елементи містики у своїх творах. Скажімо, А. Кокотюха у „Легенді про безголового” (описується привид без голови, який вночі блукає зруйнованим замком Ржеутського), В. Шкляр у романі „Кров кажана” (зображуються відьомські шабаші, у яких бере участь головна героїня Анастасія). Містичне наскрізь пронизує і структуру аналізованого нами детективного роману Є. Кононенко. Варто зазначити, що цей твір позиціонується самим автором як історико-містичний детектив, тобто це не класичний детектив із відомою схемою злочин–слідчий–злочинець. Зважаючи на те, що твір написано на межі жанрів історичного, містичного та детективного романів, частина містичних моментів так і залишаються по закінченні твору містичними, не знаходячи якогось логічного пояснення, як це має бути в детективі.

У романі „Жертва забутого майстра” від самого початку твору героїню Лесю (Єлизавету) Касовську переслідує містичний фатум. Насамперед дивна вже агенція „Таємне бажання”, в якій вона працює. Агенція надає не зовсім звичайні (інтелектуальні) послуги, в основному – іноземцям. Саме один із клієнтів Мішель Арбріє (він же – Мікаель Адлер) і вводить Лесю у містичний світ своїх пошуків. Леся з Мікаелем блукають старим Львовом у пошуках місць, де міг би жити або бувати скульптор Іоанн Георг Пінзель, що творив у XVIII столітті. Постать Пінзеля, будучи утаємниченою ще за життя, у творі зображується з винятковою загадковістю. Скульптури, які він творив кілька століть тому, овіяні містичними подіями. Та й саме споглядання творінь майстра, а тим більше – їх фотографування приводять до думки про їх неземне походження. З героями роману впродовж усієї розповіді відбуваються неправдоподібні речі. Хоча значна частина таємниць знайде своє пояснення в розв’язці твору, все ж містичний настрій лишається з читачем надовго навіть після прочитання детективу.

Доречно зупинитися на дефініції слова „містика”. Універсальний словник української мови пояснює: „*Містика* (від гр. *mystikos* – таємничий) – щось загадкове, незбагненне” [3, с. 459]. Отже, містичним ми називаємо субстанцію, яку не можемо пояснити. Так, вдовольнити таємні бажання клієнтів – головна мета роботи агентства. Часто такі бажання важко або й неможливо пояснити, проте це не означає, що такого пояснення взагалі не існує. Саме так сталося у випадку з Мікаелем. Лише дізнавшись його таємницю (він – один із найпомітніших скульпторів сучасної Європи, який працює в тому ж

стилі, що й Іоан Георг Пінзель), читач зможе збагнути логіку його вчинків, які донедавна здавалися містичними.

Загадки і сумніви переслідують Леся Касовську на кожному кроці: „Можє, він хоче виконати у Львові якийсь містичний ритуал...” – так думає вона про Мікаеля, адже поки що не знає ні причин, ні предмета пошуку [1, с. 55]. Леся підозрює свого клієнта і в тому, що він – антикварний шахрай, який має на меті вивезти з України якісь історичні цінності. Проте Мішелю-Мікаелю вдається розвіяти всі її сумніви, і героїня розуміє, що він – „справжній дивак” [1, с. 66]. У творі тісно переплітаються кілька сюжетних ліній. Провідна лінія – пов’язана з головною героїнею Лесею-Маріанною. Власне, твір побудований як її письмова сповідь психоаналітику. Разом із тим у цю, здавалося б, чітко скомпоновану розповідь дуже природно вплетено інші сюжетні лінії – пошуки місць перебування скульптора Іоанна Пінзеля у Львові й Бучачі та приватне життя Мішеля.

Окремо вибудована лінія католика Ріхарда Адлера – майбутнього дослідника вівтарних скульптур Європи, антифашиста, який був посланий із третього курсу університету на Східний фронт. Саме йому довірив таємні папери про Пінзеля перед своєю смертю старий єврей Велвл Готліб. Сюжетна ж лінія згаданого єврея теж містичним чином знаходить продовження у детективі. Блукаючи Бучачем, Леся з Мікаелем сіли відпочити на лаві неподалік від міської ратуші. Біля них присів „дядечко”, який у розмові представився Миколою Зиновійовичем Лущуком, додавши, що мав би носити прізвище Готліб, але з таким прізвищем у СРСР жити було б важко. Дивний збіг обставин, чи не так? Як міг опинитися правнук єврея, який передав документи Мікаєлевому батькові, саме в той час і у тому місці, де з’ясовувалася доля таємничого манускрипту Пінзеля? Авторка пояснює це містичним збігом обставин. Однак, знову ж таки, випадкова епізодична зустріч закінчується також дивно: доки Леся переповідає зміст розмови Мікаелю, Лушук-Готліб безслідно і напрочуд швидко щезає. Очевидно, саме цією подією і знаменуються відвідини героями Бучача, адже іншого якогось пояснення введеного епізоду немає – ніяких подій з подорожніми у цьому містечку так і не трапилося.

У тексті аналізованого детективу можна виділити такі містичні аспекти: 1) містичні люди; 2) містичні події; 3) містичні речі.

Містичні люди – це постаті, які з’являються у творі в загадковий спосіб і так само загадково зникають. Насамперед це вищезгаданий Микола Зиновійович Лушук-Готліб. Його раптова і ніби випадкова поява на шляху героїв і таке ж раптове зникнення видаються справді містичними. Є. Кононенко огортає цей образ загадковим ореолом. Очевидно, це персонаж швидше містично-фатальний, ніж реальний. Можна вважати, що доля посилає його мандрівникам, щоб переконати їх у правильності обраного шляху.

Загадковим персонажем є й сам Мішель-Мікаель: його постать упродовж усього твору наскрізь містична, дивна. Лише в кінці твору ми довідуємося, що Мішель-Мікаель – скульптор, який хоче розкрити

таємниці творчості й успіху Пінзеля. Від самого ж початку Леся називає свого клієнта „дивним замовником”, „дивним, проте приємним чоловіком”, „справжнім диваком”, „хлопчиком”. Цим словом – „хлопчик” – дається вичерпна характеристика образу молодого скульптора: егоїстичний манірний характер, вередливість, несамостійність, залежність упродовж усього життя від жінок (причиною є сестра і мати – люди, які змушували Мішеля-Мікаеля їм підкорятися). Навіть знаковий для Мішеля-Мікаеля пошук Пінзелевого трактату, певно, був ідеєю сестри, яка профінансувала поїздку з наміром отримати боцетті (маленькі фігурки, які робить скульптор, перш ніж взятися за великі скульптури), Пінзеля, щоб потім продати їх на Чорному Аукціоні. Додамо, що псевдонім хлопця-скульптора у перекладі на українську означає Боговідступник (Готтеслойгнер). Цей факт теж бентежить головну героїню, яка вважала Мікаеля глибоко віруючою людиною.

Щодо містичних подій, то у творі це насамперед момент пошуку старовинного манускрипту, який написав Пінзель, а перед самою смертю заховав його в якійсь із своїх робіт. Натяк на це у старовинних документах, а саме – в сонеті, написаному у XVIII столітті. Психолог у кінці твору так пояснює містичні пошуки Мікаеля у Львові: „...шукаючи Пінзеля, він шукав себе. Він вважав себе чи не саме тим, кому загадковий Пінзель передав свій дар” [1, с. 156]. Віра у надприродне звучить у словах Мішеля-Мікаеля, що їх уперше чуємо з його вуст: „Ми ходимо по місту, і воно саме розкриє нам те, що вважатиме за потрібне” [1, с. 52]. Як бачимо, пошук має радше пасивний характер, зовсім не притаманний детективному творові, проте саме елементи містики допомагають відшукати відповіді на поставлені запитання. Віра у фатум пронизує весь твір. Саме доля (або постійна робота думки та підсвідоме прагнення відшукати, а звідси – підсвідомий аналіз наявних фактів та правильна постановка питань) приводить Леся в помешкання Матюшенків до картини „Жертвоприношення Авраама”. Мешканці (і це теж містика) давно чекають людей, які рано чи пізно повинні прийти по цю картину, – так їм заповідалося попередніми власниками житла. І саме у цій картині знаходиться „чрево жертви”, про яке увесь час говорить Мікаель, а у тому чреві – старовинний рукопис Пінзеля, який чекав на шукачів понад триста років.

Яскравий містичний момент можна вбачати і в такому епізоді: „Пінзель не виходив на зв'язок за допомогою спіритичного сеансу. А його викликала найкраща спіритуалістка Франції! Цьому може бути тільки одне пояснення: загадковий скульптор помер без покаяння” [1, с. 66]. Таємниця смерті скульптора теж обдумується автором. „...загадка смерті Пінзеля – то одна з найбільших загадок нашого Майстра!” – патетично вигукує вражена Леся, коли Мікаель каже, що той помер у Краківському монастирі [1, с. 49].

Події у Львові та Бучачі відбуваються у двох часових вимірах – друга світова війна та сучасність. Проте пора року зображується одна й та ж – осінь, овіяна містичними мідними барвами. Можливо, є сенс говорити і про містичну пору року, яка Лесі видається часом для

переосмислення такої великої, хоча й часто непотрібної роботи. Згадаємо також, що і у сні, який час від часу сниться Лесі, події теж відбуваються восени – у час роздумів, осяння та глибокої депресії для багатьох людей. Можна також провести аналогію і з віком головної героїні – їй за сорок, а цей вік психологами трактується як рання осінь людського життя. Саме осінь стала зламом у житті Лесі, поділивши його на „до” і „після”.

Містичні речі. Окремої уваги до себе вимагає літературне позиціонування дерев'яних скульптур, які подеколи справляють враження повноцінного художнього образу, а іноді – залишаються інтер'єрною деталлю оповіді. Взагалі скульптури у творі отримують усебічну оцінку як мистецтвознавець (*„Це модерна скульптура, замаскована під предмети культового значення”*) [1, с. 33], так і глядачів-поціновувачів (*„Це абсолютно унікальний скульптор! Він провокує такі думки, до яких, я переконана, без нього й не додумаєшся!”*) [1, с. 34]. Саме так експресивно відгукується про роботи майстра Леся Касовська. Дерев'яні скульптури Пінзеля досліджуються Лесею різносторонньо. Вона спілкується з мистецтвознавцем, психологом та істориком. Мистецтвознавець Дарина Костюк зауважує, що *„його твори, навіть у покаліченому вигляді, справляють надзвичайне враження на глядача. Можна тільки уявити, яким був ефект, коли ці скульптури перебували в доброму стані й стояли на своїх місцях у храмах”* [1, с. 34]. Історик Тетяна Йосипенко підказує, які шляхи обирати під час пошукових робіт, і робить припущення, що трактат, якщо й писався Пінзелем, то розповідав лише про технологію ремесла. А ось психоаналітик Марія Хохляк, переглядаючи фото скульптур, хоча і зауважує деяку схильність скульптора до невротичних явищ та відзначає якусь життєву травму, запевнює, що Пінзель мав *„виняткову цілісність натури”* [1, с. 42]. Саме психоаналітиком надзвичайно чітко характеризуються скульптури Пінзеля як художні образи. Скажімо, ангели в нього – це не амурчики, а справжні Божі вісники, гінці, які несуть недобрі вісті. Скульптура ж *„Жертвоприношення Авраама”* впродовж усього твору описується найглибше і найдетальніше. У погляді батька – *„бажання вислужитися перед Господом”* [1, с. 43] і зовсім відсутнє горе від втрати сина.

Менш детально, проте не менш експресивно описується скульптура Розп'яття. Цей образ, як зазначено автором, уже перестав хвилювати навіть *„нібито віруючих”* [1, с. 44]. Але у Пінзеля глядач начебто повертається до *„хресної муки першого століття від Різдва Христового... – І до проблеми Воскресіння! Ви знаєте, Лесею, яка то мука – воскреснути до нового життя? Значно легше лишатися померлим...”* [1, с. 44]. У цьому випадку, на наш погляд, воскреснути трактується як вийти з депресивного стану.

Загадкою овіяна й маленька дерев'яна статуетка, яку знаходить Мікаель на своєму ліжку. *„То було зображення децю демонічної особи, схожого лицем якщо не на чорта, то на античного сатира, але не на півгололого з ратицями на ногах, а в довгому одянні, як годиться*

зображувати олтарних святих” [1, с. 123–124]. Саме ця знахідка виводить Мікаеля із врівноваженого стану. Він божеволіє на очах у Лесі. І навіть малюнок, який він малює у цьому стані, характеризується мистецтвознавцем як такий, що твориться у стані божевілля. Хоча Пінзель творив свої скульптури на межі подібних експресій, проте він чітко знав межу, де зупинитися, щоб його роботи змогли залишитися в душах глядачів і водночас не справляти такого моторошного враження, як роботи божевільних. Власне, ще листуючись із замовником через Інтернет, Лесин роботодавець Карен Пепербаум зазначає, що „клієнт нервовий, пише часто й багато” [1, с. 25]. Тобто загадковість Мікаеля легко пояснюється його психічно неврівноваженим станом. Багато інформації про себе він замовчує – навіть своє справжнє ім'я. Психолог пояснює таку його поведінку вразливою натурою митця і зазначає, що він „...міг боятися, що не знайде розуміння свого містичного світобачення” [1, с. 155]. А для творчих людей ще й із подібною психікою таке розуміння (визнання) органічно необхідне.

Автор уводить поняття „містичні зусилля”, „... аби побачити якісь одкровення, такі потрібні насправду великі зусилля” [1, с. 75]. При цьому одразу ж зауважує: „Одне невідомо – в який спосіб їх докладати” [1, с. 75]. Містичні зусилля – означає незрозуміле ірраціональне прагнення добути те, що шукаєш. Подібне відбувається з археологом, якому в його тривалих пошуках раптом відкривається велика таємниця. Або з науковцем, який довго досліджує чужі праці, щоб у якийсь момент, доклавши містичних зусиль, створити щось власне, не подібне ні до чого. Лесі доводиться докласти отих містичних зусиль, аби відшукати старовинний трактат, який їй не вдалося втримати в Україні. Цим вона постійно і карається, хоча всі довкола переконують, що нею було зроблено все можливе для збереження цінного історичного документа.

Ще один пласт містичного нашарування – „сни, ніби записані на кіноплівку, і які сняться по кілька разів” [1, с. 11]. Леся Касовська ніколи не вірила подібним оповідкам, бо вважала, що розповідають таке люди, начитавшись містичної літератури, аж поки такі сновидіння не починають переслідувати її саму. До того ж такий самий сон сниться і Лесиному клієнту-коханцю (ще до того, як вони стали ними). Сон – це сфера підсвідомого. Як відомо, у сні відпускаються на волю всі приховані та придушені бажання. Леся бачить себе у сні чоловіком, перед яким стоїть молода некрасива жінка. Цей сон хвилює героїню не самим змістом, а тим, що уривається до того, як їй вдається зрозуміти, чого ж хоче від неї та невідома жінка. „Бажання – це збудник сновидінь, а задоволення бажань становить зміст сновидінь – ось у чому головна прикмета сновидінь” [7, с. 123]. Якщо трактувати цей сон за Фройдом, то Леся, проживши своє життя без чоловіка (вона розлучилася після народження сина), схильна покладатися лише сама на себе. Вона має чоловічий характер. Її роль у житті – це роль матері. Такою вона була по відношенню до свого першого чоловіка (він був завжди великою дитиною), такою вона відчуває себе і щодо Мікаеля – вередливого

хлопчика, який потребує її материнської опіки. Насправді ж Леся все життя прагне бути „дівчинкою”, якою б опікувався набагато старший за неї чоловік. Саме такого чоловіка вона врешті-решт і знаходить. Отже, і цей конфлікт розв’язується.

Щодо постійних спогадів, які переслідують Лесю, навідуються до неї у сні, то психолог Корнела дуже просто пояснює це ефектом незавершеної дії. Так, головна героїня була готова до розриву з Мікаелем, але в інший спосіб, який передбачав би логічне пояснення багатьох дивних моментів їхнього спілкування. Натомість – несподіване зникнення „хлопчика” разом із старовинним трактатом, який обіцяний був Лесі, дивовижні відкриття, про які вона мала б дізнатися від нього самого (наприклад, про те, що він – скульптор). Проте конфлікт розв’язується, коли Леся наважується на зустріч із Кареном Пепербаумом. Вона отримує купу листів від Мікаеля, які той слав їй упродовж трьох років.

С. Філоненко зауважує, що *„детективна оповідь – це гімн логіці, інтелекту, розумовій активності героя-слідчого, що випробовується розв’язанням головоломної загадки”* [6, с. 2]. Власне, так воно і стається в „Жертві забутого майстра”. Майже всі містичні моменти насамкінець знаходять якесь логічне пояснення. Проте у даному випадку перед нами саме містично-історичний детектив, який в основі своїй передбачає ряд справді містичних таємниць, що не знаходять відповіді. Можливо, автор залишає фінал відкритим для продовження оповіді у майбутньому.

У романі містичне безпосередньо впливає на детективну інтригу. Можна навіть стверджувати, що саме на елементах містичного ця інтрига і тримається. Такими є загадковість, якою оточений Лесин клієнт, його непрогнозована поведінка, постійне посилення на долю, яка приведе їх до розшукуваного містичного манускрипту. Напевно, якби із твору усунути містичний пласт, то сюжет виявився б нецікавим читачеві. Адже навіть любовна лінія роману побудована на загадковому вині, яке Мікаель завжди має із собою і п’є тільки вдвох із Лесею. Саме після смакування цим напоєм між чоловіком і жінкою зав’язуються близькі довірливі стосунки.

Варто наголосити на історичній вартості твору. Постаць загадкового і легендарного скульптора Пінзеля надихнули Євгенію Кононенку на створення роману. Усі факти, наведені з життя митця, достовірні. Таким чином, Є. Кононенко у популярний для пересічного читача спосіб доносить нову цікаву інформацію про історію українського мистецтва, оскільки лише на Бучацькій землі Пінзель створив свої найвидатніші роботи. Саме в Україні його скульптури „ожили”, тут він мав натхнення для створення неперевершених модерних скульптур ще у XVIII столітті.

Отже, ми наголошуємо, що жанр детективу передбачає у своїй структурі поетику містичного. Власне, за допомогою містичних елементів часто твориться сюжет твору. Так, зазвичай пояснення незрозумілого насамкінець знаходиться, проте містичний фон та яскраві враження від прочитання залишаються надовго. Вплітання таких

елементів у канву тексту робить твір більш емоційним, інтригуючим та загадковим.

1. Кононенко Є. Жертва забутого майстра / Є. Кононенко. – К. : Грані-Т, 2007. – 180 с.
2. Кукса Г. Історія розвитку та типологія жанру детективу у контексті світової літератури / Г. Кукса // Вісник ЖДУ. – 2004. – Вип. 15. – С. 150–155.
3. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови / З. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.
4. Лімборський І. Західноєвропейський преромантичний роман „жахів” і його рецепція в українській літературі / І. Лімборський // Всесвітня література. – 2005. – № 2. – С. 13–18.
5. Руда П. Сучасний детектив: пострадянський варіант / П. Руда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lit-jarmarok.in.ua/index.php>. – Загол. з екрана.
6. Філоненко С. „Давня легенда оживає і вбиває!” Гендерні моделі готичного детективу в романах Андрія Кокотюхи :[рукопис] / С. Філоненко. – 16 с.
7. Фройд З. Сновиддя / З. Фройд // Вступ до психоаналізу. – К., 1998. – С. 123.
8. Харчук Р.Б. Сучасна українська проза: Постмодерністський період : навч. посібник / Б. Харчук. – К. : ВЦ „Академія”, 2008. – 248 с.

Аннотація

Анализируется влияние мистического на жанровую структуру украинского детектива. Выделяются мистические аспекты романа Евгении Кононенко „Жертва забытого мастера”, каждый из которых объясняется. Прослеживается связь загадочного с детективным на уровне сюжета, образов и художественных деталей. Выясняется разница между сверхъестественными элементами в повествовании и тайными, такими, которые находят свое объяснение.

Ключевые слова: *детектив, мистический, Евгения Кононенко, сюжет, интрига, загадочный персонаж, мистические аспекты.*

Summary

The article analyzes the impact of the mystical structure of Ukrainian detective genre. We select the mystical aspects of the novel of Eugenia Kononenko „Victim of forgotten master”, each of which is due. A mysterious connection with the detective at the scene, character and artistic details is revealed. It turns out the difference between the supernatural elements in the narrative and mysterious such that find their explanation.

Key words: detective, mystical, Eugenia Kononenko, plot, intrigue, a mysterious character, mystical aspects.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.